

АСПІРАНТСЬКІ СТУДІЇ

doi: 10.33842/22195203-2026-36-137-291-298

УДК 37.015.311(477)"198/200"

ПРОБЛЕМА РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (1980-2000 рр.)

Андрій Максимчук

<https://orcid.org/0009-0003-3442-6464>

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

У статті проаналізовано трансформацію змісту розумового виховання в українській педагогічній думці періоду 1980–2000 рр. Висвітлено перехід від ідеологізованої знаннево-репродуктивної моделі до гуманістичної парадигми, орієнтованої на розвиток інтелектуального потенціалу та творчого мислення особистості. Розкрито внесок видатних вітчизняних педагогів (В. Сухомлинського, В. Кременя, І. Зязюна, С. Гончаренка, О. Савченко) у теоретичне обґрунтування понять «розумове виховання», «розумовий розвиток» та «інтелектуальний розвиток». Визначено основні тенденції реформування освіти кінця ХХ століття, що заклали підґрунтя для сучасного компетентнісного підходу. Доведено, що розумове виховання у цей період почало розглядатися як стратегічний ресурс розвитку особистості та суспільства.

Ключові слова: розумове виховання; педагогічні ідеї України; освітні концепції кінця ХХ століття.

Maksymchuk Andrii. The problem of intellectual education of the individual in Ukrainian pedagogical thought (1980–2000).

The article provides a comprehensive historico-theoretical analysis of the transformation of intellectual education within Ukrainian pedagogical discourse during the period of 1980-2000. It elucidates the gradual transition from an ideologically driven, knowledge-reproductive model of instruction toward a humanistic, learner-centered paradigm focused on the cultivation of intellectual potential, as well as critical and creative thinking. The study explicates the contributions of prominent domestic scholars – namely V. Sukhomlynskyi, V. Kremen, I. Ziazun, S. Honcharenko, and O. Savchenko – to the theoretical conceptualization of the constructs of «intellectual education», «mental development», and «intellectual development», as well as to the formulation of innovative approaches to the organization of the educational process. It is established that the period under review was characterized by an intensified focus on cognitive engagement, cognitive autonomy, reflectivity, and the intellectual culture of the individual. Key trends in the educational reforms of the late 20th century are identified, specifically humanization, humanitarianization, individualization, and the integration of psycho-pedagogical knowledge. Substantiates that intellectual education began to be viewed as a strategic resource for individual and societal advancement, serving as the conceptual foundation for the emergence of the contemporary competency-based approach in education.

Keywords: intellectual education; pedagogical ideas of Ukraine; education concepts of the late 20th century.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ століття проблема розумового виховання в українській педагогіці набула нового змістового наповнення у зв'язку з трансформацією освітньої системи, переходом до гуманістичної парадигми та орієнтацією на формування творчої, самостійної особистості. Розумове виховання розглядалося не лише як засвоєння знань, а як цілеспрямований розвиток мислення, інтелектуальної культури та пізнавальної активності.

Кінець ХХ століття (1980–2000 рр.) ознаменував початок нового етапу розвитку політичної та економічної інтеграції, що

вплинуло на зміни ідеологічних основ освітньої політики в українському суспільстві. Зазначені тенденції знайшли відображення у прийнятті ключових законодавчих документів, таких як Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від 13 березня 1987 року № 325 «Про заходи з корінного покращення якості підготовки й використання спеціалістів з вищою освітою в народному господарстві» та Постанова ЦК КПРС «Основні напрями перебудови вищої та середньої спеціальної освіти в країні» (1987).

Реформа вищої освіти другої половини 1980-х рр. відзначалася глибокою внутрішньою суперечливістю та фрагментарністю, оскільки їй

не вдалося повною мірою подолати інерцію панівної марксистсько-ленінської ідеології. Водночас ідеї гуманізації та гуманітаризації системи вищої освіти (початок і кінець 1990-х рр.) зумовили появу нової антропоцентристської парадигми, що передбачала розвиток інтелектуальних здібностей, критичного мислення та самостійності студентів.

Таким чином, зазначені документи та реформи сприяли законодавчому закріпленню проблеми підвищення ефективності освітньо-виховного процесу в закладах вищої освіти на засадах гуманізації та гуманітаризації, що безпосередньо пов'язано з ідеями розумового виховання – формування особистості, здатної до свідомого аналізу, самостійного прийняття рішень та системного використання знань.

Гуманізація вищої освіти є одним із провідних принципів реалізації Державної національної програми «Освіта (Україна – XXI століття)» і передбачає утвердження людини як найвищої соціальної цінності. Вона спрямована на створення умов для повного розкриття індивідуальних здібностей особистості, задоволення її освітніх потреб, утвердження загальнолюдських цінностей та гармонійної взаємодії людини із суспільством, природою та навколишнім середовищем.

У контексті гуманізації освіти особлива увага приділяється розвитку інтелектуального потенціалу особистості, що безпосередньо пов'язано з проблемою розумового виховання. Орієнтація освітнього процесу на людину як центральну цінність передбачає спрямування навчання і виховання не лише на засвоєння знань, а й на розвиток мислення, пізнавальної активності, здатності до аналізу, узагальнення та критичного осмислення інформації.

Отже, розумове виховання постає засадничим чинником гуманізації освіти, оскільки воно сприяє формуванню інтелектуально розвиненої особистості, спроможної до самостійного пізнання, критичного самоаналізу, рефлексії та прийняття виважених рішень у динамічних життєвих ситуаціях. Розвиток умінь самооцінювання, саморефлексії та творчого мислення забезпечує не лише інтелектуальне зростання особистості, а й її успішну соціалізацію та самореалізацію в сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розумового виховання особистості посідає важливе місце у педагогічній науці, оскільки пов'язана з формуванням інтелектуального потенціалу людини, розвитком її мислення, пізнавальної активності та творчих здібностей. Різні аспекти цієї проблеми знайшли відображення у працях сучасних дослідників.

Зокрема, окремі питання розвитку інтелекту та пізнавальної діяльності розглянуто у дослідженнях Н. Калити (Калита, 2020). Питання, пов'язані з аспектами вивчення розвитку критичного мислення здобувачів освіти, ґрунтовно висвітлено у працях Ю. Надольської та Л. Єпіфанцевої (Надольська & Єпіфанцева, 2024). Їхні роботи акцентують увагу на впровадженні інноваційних методів, зокрема використанні візуальних матеріалів (відеофрагментів) для активізації аналітичних здібностей.

Сучасні концепції розумового розвитку та формування пізнавальних здібностей ґрунтовно висвітлені у науковому доробку А. Богуш, Н. Гавриш, К. Крутій, З. Плохій, О. Проскури та ін. У їхніх працях комплексно розглядаються механізми становлення інтелектуальних умінь, взаємозв'язок розвитку мовлення й мислення, а також стимулювання пізнавальної активності в освітньому процесі.

Розумове виховання – цілеспрямована діяльність педагогів із розвитку розумових сил і мислення учнів, прищеплення їм культури розумової праці (Калита, 2020, с. 386). Сьогодні педагогічна наука трактує розумове виховання як процес формування інтелектуальної культури, пізнавальних мотивів, розумових сил, мислення, світогляду, інтелектуальної свободи особистості (Подуфалов, 2020, с. 277).

Змістом розумового виховання є формування «певного обсягу знань про предмети і явища (суспільне життя, природу, людину тощо), способів мислительної діяльності (вміння спостерігати, аналізувати, порівнювати, узагальнювати)» (Калита, 2020, с. 387–388), а також «розвиток інтелекту через розвиток усіх пізнавальних функцій людини – психічних процесів сприймання, відчуття, пам'яті, мислення, уваги, уяви, мовлення» (Подуфалов, 2020, с. 277).

Основною метою педагога в освітньо-виховному процесі, згідно з позицією Ю. Надольської та Л. Єпіфанцевої, постає формування у здобувачів здатності не лише до репродуктивного засвоєння знань, а й до критичного аналізу та творчої інтерпретації навчального матеріалу. «Цілеспрямоване й планомірне формування навичок критичного мислення здобувачів дозволить їм адаптуватися в сучасному середовищі, коректно аналізувати інформацію в інформаційному просторі та іншомовному середовищі, критично осмислювати соціокультурні реалії іншої держави, виховувати толерантне ставлення до її традицій та етичних норм, культивувати вміння якісної комунікації з представниками іншого соціуму та розвивати творчі й аналітичні

здібності та інноваційність» (Надольська & Єпіфанцева, 2024, с. 130–131).

Л. Савченко у статті «Інтелектуальний розвиток дітей старшого дошкільного віку як складник розумового розвитку» (Савченко, 2019) розмежувала поняття «розумове виховання», «розумовий розвиток» та «інтелект».

Розумове виховання – це багатоскладовий процес, спрямований на вдосконалення розумового розвитку дитини (Савченко, 2019, с. 222).

Розумовий розвиток дошкільників поєднує в собі наявність певного обсягу елементарних знань і вмінь, розвиненість на відповідному рівні розумової діяльності (пізнавальних процесів і здібностей), зародження перших пізнавальних процесів і цікавості, елементів самостійності, що сприятиме повноцінному навчанню майбутнього школяра (Савченко, 2019, с. 222).

Інтелект – пізнання, розуміння, розум – розумові здібності людини: здатність орієнтуватися в навколишньому середовищі, адекватно його відображати й перетворювати, мислити, навчатися, пізнавати світ і переймати соціальний досвід, спроможність розв'язувати завдання, приймати рішення, розумно діяти та передбачати. Структура інтелекту включає такі психічні процеси, як сприймання, запам'ятовування, мислення, мовлення та інші. Розвиток інтелекту залежить від природних задатків, можливостей мозку, а також від соціальних факторів – активної діяльності і життєвого досвіду людини (Савченко, 2019, с. 222).

Отже, аналіз сучасних наукових досліджень свідчить, що проблема розумового виховання розглядається в різних аспектах: розвитку інтелектуальних здібностей, формування пізнавальної активності, розвитку творчого мислення та культури розумової діяльності.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз ідей розумового виховання особистості в педагогічній думці України в кінці ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. У період 1980–2000 років в Україні активно переосмислювалися ідеї розвивального навчання, гуманізації освіти та формування культури мислення. У даний період проблемами розумового виховання займалися такі українські педагоги, як В. Кремінь, І. Зязюн, О. Гончаренко, О. Савченко, М. Ярмаченко та ін. Також хочемо звернути увагу на ідеї В. Сухомлинського. Хоча основні праці відносяться до середини ХХ ст., однак ідеї великого педагога активно почали розвиватися наприкінці століття.

В. Сухомлинський наголошує на тому, що розвиток мислення є необхідною умовою

повноцінного навчання та формування інтелектуальних здібностей учнів (Сухомлинський, 1977).

Розумове виховання, на думку В. Сухомлинського, «завжди було і буде однією з головних ланок навчально-виховного процесу» (Сухомлинський, 1977, с. 445). Педагог наголошує на тому, що «повноцінне навчання, тобто навчання, яке розвиває розумові сили і здібності, було б немислимим, якби не спеціальна спрямованість, скерованість навчання – розвивати розум, виховувати розумну людину навіть за умови відносної незалежності розумового розвитку, творчих сил розуму від обсягу знань» (Сухомлинський, 1976, с. 97). Як зауважує педагог, однією з головних складових освітньо-виховного процесу «завжди було і буде розумове виховання» (Сухомлинський, 1977, с. 445). В. Сухомлинський розглядав інтелектуальний розвиток як ключовий складник розумового виховання, наголошуючи на їхній нерозривній єдності у процесі становлення особистості. На його думку, «як без азбуки людина не може читати, так і без розумового розвитку, без гнучкої, живої думки неможливе розумове виховання» (Сухомлинський, 1977, с. 215). Життєвий шлях особистості є складним і багатограним і саме «справжнє розумове виховання орієнтує людину на життя у всій його складності, у всьому багатстві» (Сухомлинський, 1976, с. 100).

На думку В. Сухомлинського, важливим завданням у розумовому вихованні виступає вміння педагога навчити учнів мислити. Він акцентував увагу на тому, що «підміна думки пам'яттю, яскравого сприйняття, спостереження за сутністю явищ заучуванням – великий порок, який отупляє дитину, відбиває зрештою бажання вчитися» (Сухомлинський, 1977, с. 132). «Якщо світ інтелектуальних інтересів людини, яку ми називаємо школярем, обмежується підготовкою до уроків, якщо, крім обов'язкових занять, нічого немає, якщо сфера інтелектуального життя втискується лише в навчання і не включає в себе творчої праці, – школа стає для людини дуже непривабливим, похмурим місцем, а навчання – важкою, набридлою, одноманітною справою. Лише в тому випадку, коли в школі джерелом б'є багатогранне духовне життя, оволодіння знаннями стає справою бажаною, привабливою, воно не припиняється і після закінчення школи, продовжується в роки праці», – зазначав В. Сухомлинський (Сухомлинський, 1976, с. 84). Педагог підкреслював, що «...осмислювання понять – лише один бік розумового розвитку дітей. Дитина повинна думати, працюючи руками, і працювати руками, думаючи» (Сухомлинський, 1977, с. 213).

Таким чином, В. Сухомлинський здійснив внесок у розвиток розумового виховання, а саме: надавав важливого значення розвитку мислення через навчання; розглядав інтелектуальне і моральне виховання у взаємозв'язку; підкреслював необхідність формування культури розумової праці. Провідна педагогічна ідея автора, на наше переконання, полягала в тому, що мислення дитини формується через активну пізнавальну діяльність, систематичні спостереження та творчу працю.

Вагомий внесок у філософське осмислення проблеми розумового виховання здійснив український педагог В. Кремень. У працях науковця обґрунтовується необхідність введення змін в систему освіти, зокрема, перехід від знанневої моделі освіти до особистісно орієнтованої, центром якої виступає розвиток інтелектуального потенціалу особистості. Завдяки внеску у становлення гуманістичної парадигми освіти В. Кремень є однією з найвпливовіших постатей української гуманітарної думки кінця ХХ – початку ХХІ століття. Філософські засади розвитку інтелектуального потенціалу людини та гуманізації освіти В. Кременя підкреслюють, що освіта має бути спрямована на формування творчої, мислячої особистості, здатної до самостійного пізнання та інтелектуального саморозвитку.

Автор наголошує на тому, що сучасна система освіти має бути спрямована на формування особистості, здатної до активної інтелектуальної діяльності, самостійного пізнання та творчого осмислення суспільних процесів. Такий підхід передбачає орієнтацію освітнього процесу на розвиток мислення й пізнавальної активності, що безпосередньо корелює з ідеєю розумового виховання та безперервного саморозвитку особистості (Кремень, 1994). В. Кремень, обґрунтовуючи стратегічну роль освіти у становленні особистості, визначає розвиток її інтелектуального потенціалу як фундаментальну умову успішної самореалізації особистості в сучасному знанневому суспільстві. Учений підкреслює, що саме освітня система має забезпечувати розвиток мислення, творчих здібностей і здатності людини до самостійного пізнання, що безпосередньо пов'язано з ідеями розумового виховання (Кремень, 1997).

Центральною ідеєю досліджень В. Кременя виступає людиноцентризм: орієнтація освіти на розвиток і самореалізацію особистості. Його концепція стала основою реформування освітнього процесу в Україні. Хоча основна кількість праць вийшла після 2000 року, однак у цей період був закладений фундамент його наукової концепції «філософії освіти».

Таким чином, В. Кременю належить ідея переходу до освіти, яка розвиває особистість. Учений наголошує на стратегічній важливості інтелектуального потенціалу нації. Згідно з його позицією, пріоритетною постає проблема формування здатності до самостійного мислення в умовах інформаційного суспільства.

Проблема гуманізації розумового розвитку ґрунтовно розроблялася в працях І. Зязюна. Вчений є засновником наукової школи з проблем педагогічної майстерності, фундатором концепції «педагогіки добра», а також першої в українській педагогіці системи філософії освіти. В межах концепції педагогічної майстерності він акцентував увагу на єдності інтелектуального і духовного становлення особистості: «Смисл і ціль освіти – людина у постійному розвитку, її духовне становлення, гармонія її відносин із собою й іншими людьми, зі світом. У такий спосіб освіта на державному рівні створює умови розвитку – саморозвитку, виховання – самовиховання, навчання – самонавчання всіх і кожного. Під освітою розуміється процес входження людини в життя суспільства, в цілісний світ живої і «неживої» природи. Отже, система освіти створюється для людини, функціонує і розвивається в її інтересах, слугує повноцінному розвитку особистості і в ідеалі її призначення – щастя людини» (Зязюн, 2000, с. 12–13).

Учений зробив вагомий внесок у дослідження проблематики розумового виховання, а саме: обґрунтував інтелектуальний розвиток як невід'ємну складову цілісного становлення особистості; акцентував увагу на важливості формування культури мислення майбутнього вчителя та інтеграції етичного й когнітивного аспектів розвитку. На думку вченого, розвиток мислення неможливий без духовного та ціннісного підґрунтя (Зязюн, 1999).

Педагогічні ідеї В. Кременя та І. Зязюна виступають теоретико-методологічними засадами сучасних педагогічних досліджень, зокрема, проблеми становлення і розвитку педагогічних ідей розумового виховання.

Проблему формування інтелектуальної культури та пізнавальної активності особистості розробляв видатний український психолог І. Бех. У праці «Особистісно орієнтоване виховання» учений обґрунтовує необхідність розвитку мислення, самостійності суджень та здатності особистості до рефлексії, що виступає важливою складовою її розумового розвитку (Бех, 1998). «Лише за допомогою рефлексивного процесу (мислення, спрямоване на власне «Я») у контексті змісту соціальної цінності, їй можна надати особистісного смислу, високої значущості» (Бех, 1998, с. 121). Вчений виділив якості розуму, які забезпечують «стиль, ритм, зв'язність мислення».

Такий добре функціонуючий розум здатний:

- зосередитися на певному питанні;
- організувати думки, спогади і образи у цілісні масиви інформації, відразу звертаючись до них у випадку необхідності;
- усвідомлювати, у якому руслі він функціонує, і за необхідності змінювати останнє;
- всебічно розглядати питання, що виникають, не закриваючи очі на незручні для себе моменти;
- створювати насичене, якісно-визначене середовище мислення;
- легко переключатися з однієї системи мислення на іншу, спокійно орієнтуватися у будь-якій із них;
- розглядати деталі об'єкта без втрати його цілісного образу, а також уміння синтезувати фундаментальні закономірності на основі ретельного аналізу одиничних фактів;
- нічого не приймати на віру;
- усвідомлювати свої межі і долати їх;
- сприймати свою діяльність як задоволення, яке не вимагає зусиль (Бех, 1998, с. 172–173).

I. Бех також наголошує, що виховні методи повинні сприяти формуванню активної особистості, здатної до самостійного мислення та прийняття рішень (Бех, 1996).

Дидактичний аспект проблеми розумового виховання здійснив С. Гончаренко. У його праці (Гончаренко, 1997) уточнено зміст категорії «розумове виховання», обґрунтовано принципи науковості, системності та доступності навчання як умов розвитку мислення. Науковець розглядає поняття «розвиваюче навчання» як «спрямованість принципів, методів і прийомів навчання на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школярів: сприймання, мислення, пам'яті, уваги тощо. ... Методика розвиваючого навчання передбачає інтенсивну розумову роботу учнів шляхом організації проблемного навчання, запровадження системи пізнавальних завдань, озброєння їх прийомами пізнавальної діяльності» (Гончаренко, 1997, с. 288–289). На думку С. Гончаренко, розумове виховання є важливою складовою компонентою «всебічного розвитку особистості, підготовки її до життя і праці» (Гончаренко, 1997, с. 290). Розумовий розвиток, на нашу думку, тісно пов'язаний із розвиваючим навчанням, оскільки «найінтенсивніше відбувається розумовий розвиток під час виконання пізнавальних і проблемних завдань, коли необхідно виявити творчий підхід, ініціативність і самостійність думки»

(Гончаренко, 1997, с. 290). Основними визначальними факторами ефективності розумового виховання, як зауважує педагог, «є науковість і різноманітність засвоєваних знань, застосування такої методики навчання, яка забезпечує активність і самостійність пізнавальної діяльності, стимулювання інтересів, створює позитивний мікроклімат навчання» (Гончаренко, 1997, с. 290). Великої ролі вчений надає «повноцінному засвоєнню великого обсягу знань: глибоке проникнення у їхню сутність, оволодіння методами їх набування і застосування, перетворення знань на переконання, на знаряддя мислення й діяльності» (Гончаренко, 1997, с. 290). Прояви розумового розвитку можуть чітко проявлятися у: «засобах діяльності, структурі мислительних процесів, вільному володінні учнем основними розумовими операціями, логічними прийомами, методами наукового пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, узагальнення, конкретизація, вміння визначати головне, встановлювати оцінкові судження тощо)» (Гончаренко, 1997, с. 290). При визначенні змісту «розумового виховання» С. Гончаренко наголошує, що в українському закладі загальної середньої освіти воно безперервно проходить у процесі освітньо-виховної роботи, а саме: «на уроках і в позаурочний час, у тісній взаємодії з іншими складовими частинами виховання» (Гончаренко, 1997, с. 290). Згідно з думкою педагога, умовами успішності розумового виховання є: «оптимальний вибір змісту навчального матеріалу, методів навчання і відповідного їм характеру пізнавальної діяльності учнів; зв'язок навчання з практичною діяльністю учнів, їхнім особистим досвідом, з оточуючим життям; зв'язок урочної, позакласної і позашкільної пізнавально-виховної діяльності; висока загальна інтелектуальна атмосфера, в якій навчаються і живуть учні» (Гончаренко, 1997, с. 290). Методика розумового виховання, як зауважує О. Гончаренко, включає наступне: «стимулювання допитливості й формування пізнавального інтересу; використання методу перспектив і проблемних ситуацій; різносторонню самостійну діяльність учнів; методику озброєння учнів знаннями, вміннями й навичками культури навчальної праці» (Гончаренко, 1997, с. 290).

Зміст поняття «розумовий розвиток» педагог дефініює через категорію інтелектуально-пізнавальної сфери особистості, зазначаючи: «розумовий розвиток – це процес розвитку, вдосконалення інтелектуальної сфери й пізнавальних здібностей людини» (Гончаренко, 1997, с. 290). Розумовий розвиток, як наголошує науковець, може відбуватися двома шляхами.

Перший є стихійним, «через контактування індивіда з оточенням (природним і соціальним) і засвоєння соціального досвіду методом спроб і помилок. Другий шлях – свідоме навчання, цілеспрямоване оволодіння знаннями й навичками під керівництвом учителя, наставника» (Гончаренко, 1997, с. 291).

Отже, аналіз наукових поглядів С. Гончаренка дає підстави стверджувати, що розумове виховання є важливою складовою всебічного розвитку особистості та невід'ємним компонентом освітнього процесу. Воно спрямоване не лише на засвоєння системи знань, а й на розвиток пізнавальних можливостей здобувачів освіти, зокрема мислення, пам'яті, уваги, уміння здійснювати розумові операції та застосовувати методи наукового пізнання. Учений підкреслює, що ефективність розумового виховання забезпечується науковістю та системністю навчального змісту, активізацією пізнавальної діяльності здобувачів освіти, організацією проблемного навчання, а також створенням сприятливого інтелектуального середовища. Водночас визначальними умовами успішного розумового розвитку постають оптимальний добір навчального матеріалу і варіативність методів навчання, реалізація принципу єдності теорії та практики, актуалізація життєвого досвіду здобувачів та інтеграція різних форм освітньо-виховної роботи в цілісну систему. Таким чином, розумове виховання розглядається як цілісний і безперервний процес, що реалізується в різних видах освітньої діяльності та сприяє формуванню активної, самостійної та інтелектуально розвиненої особистості.

О. Савченко обґрунтувала значення проблемного навчання, розвиток логічного та критичного мислення. Її праці сприяли переорієнтації освітнього процесу з репродуктивного засвоєння знань на формування мисленнєвих умінь. На початку 80-х років ХХ століття науковиця обґрунтувала теорію розвитку пізнавальної самостійності учнів молодшого шкільного віку. Вона поєднала теорію з практикою, що на той час виступало як унікальне новаторське явище в українському освітньому просторі (Савченко, 1982).

О. Савченко розглядала проблемність як основу пізнавальної активності та як важливу компоненту, яка найбільш виразно проявляється у творчій і пошуковій діяльності. Науковиця акцентувала увагу на використанні ілюстративно-наочного матеріалу та завдань, що стимулюють розвиток логічного мислення. Аналізуючи особливості пізнавального розвитку, О. Савченко обґрунтувала значущість взаємодії таких компонентів освітньої діяльності,

як мотиваційний, змістовий та організаційно-процесуальний. На переконання вченої, у мотиваційному компоненті визначального значення набувають позитивні емоції, що стають підґрунтям для актуалізації пізнавального інтересу. Це стимулює допитливість і прагнення до самостійного розв'язання інтелектуальних завдань, що зрештою призводить до формування стійкої потреби у пошуковій діяльності (Савченко, 1982).

При реалізації змістового компонента важливим, на думку О. Савченко, є використання в освітньому процесі розвивальних завдань, створення проблемних ситуацій, спеціальних запитань, що сприяють активізації діяльності здобувачів освіти (Савченко, 1982).

Організаційно-процесуальний компонент включає систему пошукових вмінь здобувачів освіти у відповідності до системи пізнавальних завдань, впроваджені в освітній процес; стимулювання здогадок та припущень ймовірного розв'язку; оволодіння знаннями і навичками елементарної логічної грамотності (Савченко, 1982).

О. Савченко підкреслювала, що навіть найпростіші пізнавальні завдання у початковій школі мають значний розвивальний потенціал, оскільки вони стимулюють різні операції мислення учнів. Зокрема, дослідниця зазначала, що «навіть найпростіша задача містить у собі питання, яке спонукає до міркування, порівняння, доведення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, висловлення оцінних суджень, визначення головного і другорядного» (Савченко, 1985, с. 59).

Пізнавальна діяльність здобувачів освіти в молодшому шкільному віці виступає як закономірний результат системи навчання і виховання, одним із важливих завдань якої є розвиток самостійності думки (Савченко, 1981).

Ефективними пізнавальними завданнями є ті, що спонукають учнів до самостійного мислення та активного використання набутих знань. До таких завдань належать складання вправ за аналогією, створення кількох завдань на основі однієї схеми чи рівняння. Дослідниця підкреслювала, що особливо високого рівня пізнавальної самостійності потребують завдання, побудовані на евристичній аналогії. Такі завдання застосовуються на різних уроках, оскільки можливості використання цього прийому закладені у змісті навчального матеріалу для молодших школярів (Савченко, 1984).

Історико-педагогічний аспект дослідження проблеми розвитку ідей розумового виховання кінця ХХ століття знаходимо у працях українського педагога М. Ярмаченка

(Ярмаченко, 1991; Ярмаченко, 1993). Як зауважує науковець, педагогічна наука повинна сприяти розвитку інтелектуального потенціалу учнів та оновленню змісту освіти у відповідь на вимоги суспільства.

Висновки. Аналіз наукових праць українських педагогів і психологів 1980 – 2000 рр. дозволяє виокремити такі тенденції:

1. Перехід від знаннево-репродуктивної моделі до розвивального навчання.
2. Орієнтація на формування критичного, творчого мислення.
3. Інтеграція психолого-педагогічних концепцій розвитку інтелекту в педагогічну практику.

4. Гуманізація та індивідуалізація освітнього процесу.

5. Усвідомлення розумового виховання як стратегічного ресурсу розвитку суспільства.

Отже, наприкінці ХХ століття українська педагогічна наука розглядала розумове виховання як комплексний процес формування інтелектуальної культури особистості, її здатності до самостійного пізнання, критичного осмислення дійсності та творчої діяльності. Дослідження зазначених учених заклали підґрунтя для подальшого розвитку компетентнісного підходу в освіті початку ХХІ століття.

Список використаних джерел

- Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання: теорія і практика. Київ: Вища школа, 1996.
- Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. Київ: ІСДО, 1998.
- Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко; гол. ред. С. В. Головка. Київ : Либідь, 1997. 264 с.
- Зязюн І. А. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи : монографія / за ред. І. А. Зязюна. Київ : Віпол, 2000.
- Зязюн І. А. Сучасна освіта у контексті гуманістичної філософії. Діалог культур: Україна у світовому контексті. Філософія освіти : збірник наукових праць / упоряд. і відп. ред. С. О. Черепанова. Львів : Світ, 1999. С. 5–14.
- Калита Н. Розумове виховання особистості у педагогічній спадщині Костянтина Ушинського. Молодий вчений, 2020. № 10 (86), С. 386–390. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-79>
- Кремень В. Людина через призму суспільства: новий навчальний рік – ще один крок у світовому цивілізаційному процесі. Освіта. 1994. № 56/57. С. 2–3.
- Кремень В. Сфера, яка формує людину: Освіта і держава...: як складаються взаємини між ними? / Бесіду вела О. Коваленко. Освіта України. 1997. № 33. С. 1–2.
- Надольська Ю. & Єпіфанцева Л. Розвиток критичного мислення як важлива складова професійної компетентності здобувачів вищої освіти. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2024. Т. 1. № 32. С. 131–137. DOI: <https://doi.org/10.33842/22195203-2024-1-32-131-137>
- Подуфалов А. Розумове виховання молодших школярів під час занять конструкторською діяльністю. Інноватика у вихованні. 2020. Вип. 12. С. 276–284. DOI: <https://doi.org/10.35619/iuu.v1i12.304>
- Савченко О. Я. Виховання пізнавальних потреб учнів. Початкова школа. 1981. № 4. С. 7–13.
- Савченко О. Я. Розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів : монографія. Київ : Радянська школа, 1982. 176 с.
- Савченко О. Я. Формування пізнавальної самостійності молодших школярів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 1984.
- Савченко О. Я. Мотивація пошукової діяльності учнів. Початкова школа. 1985. № 2. С. 58–61.
- Савченко Л. Л. Інтелектуальний розвиток дітей старшого дошкільного віку як складник розумового розвитку. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2019. Вип. 71. С. 221–224. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2019.71.51>
- Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибрані твори. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 1. С. 55–206.
- Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. С. 7–279.
- Сухомлинський В. О. Вибрані твори. Павлівська середня школа ; Розмова з молодим директором. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 4.
- Ярмаченко М. Д. Актуальні проблеми педагогічної науки в Українській РСР. Соціально-педагогічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : матеріали наук.-метод. конф. Запоріжжя, 1991, С. 3–4.
- Ярмаченко М. Д. Важливий етап у розвитку педагогічної науки. Вісник Академії педагогічних наук України. 1993. № 1. С. 4–10.

References

- Bekh, I. D. (1996). *Personality-oriented education: Theory and practice*. Kyiv, Ukraine: Vyshcha Shkola.
- Bekh, I. D. (1998). *Personality-oriented education*. Kyiv, Ukraine: ISDO.
- Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainian pedagogical dictionary*. Kyiv, Ukraine: Lybid.
- Kalita, N. (2020). Mental education of personality in the pedagogical heritage of Konstantin Ushynsky. *Molodyi vchenyi*, 10 (86), 386–390. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-79>
- Kremen, V. (1994). A person through the prism of society: A new academic year as another step into the global civilization process. *Osvita*, 56–57, 2–3.
- Kremen, V. (1997). The sphere that shapes a person: Education and the state...: How are relations formed between them? (O. Kovalenko, Interviewer). *Osvita Ukrainy*, 33, 1–2.
- Nadolska, Yu., & Yepifantseva, L. (2024). Development of critical thinking as an important component of professional competence of higher education students. *Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University. Series: Pedagogy*, 1 (32), 131–137. <https://doi.org/10.33842/22195203-2024-1-32-131-137>

- Podufalov, A. (2020). Mental education of primary school students during design activity classes. *Innovatyka u vykhovanni*, 12, 276–284. <https://doi.org/10.35619/iu.v1i12.304>
- Savchenko, L. L. (2019). Intellectual development of senior preschool children as a component of mental development. *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 5: Pedagogical Sciences*, 71, 221–224. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2019.71.51>
- Savchenko, O. Ya. (1981). Development of students' cognitive needs. *Pochatkova shkola*, 4, 7–13.
- Savchenko, O. Ya. (1982). Development of cognitive independence of primary school students. Kyiv, Ukraine: Radianska Shkola.
- Savchenko, O. Ya. (1984). Formation of cognitive independence of primary school students (Doctoral dissertation abstract). Kyiv, Ukraine.
- Savchenko, O. Ya. (1985). Motivation of students' exploratory activity. *Pochatkova shkola*, 2, 58–61.
- Sukhomlynskyi, V. O. (1976). Problems of educating a comprehensively developed personality. In *Selected works* (Vol. 1, pp. 55–206). Kyiv, Ukraine: Radianska Shkola.
- Sukhomlynskyi, V. O. (1977a). I give my heart to children. Kyiv, Ukraine: Radianska Shkola.
- Sukhomlynskyi, V. O. (1977b). *Selected works: Pavlysh secondary school; Conversation with a young principal* (Vol. 4). Kyiv, Ukraine: Radianska Shkola.
- Yarmachenko, M. D. (1991). Current problems of pedagogical science in the Ukrainian SSR. In *Proceedings of the scientific-methodological conference on socio-pedagogical problems of education of children and youth* (pp. 3–4). Zaporizhzhia, Ukraine.
- Yarmachenko, M. D. (1993). An important stage in the development of pedagogical science. *Bulletin of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 1, 4–10.
- Ziazun, I. A. (1999). Modern education in the context of humanistic philosophy. In S. O. Cherepanova (Ed.), *Dialogue of cultures: Ukraine in the global context. Philosophy of education* (pp. 5–14). Lviv, Ukraine: Svit.
- Ziazun, I. A. (2000). Intellectual and creative development of personality in the context of lifelong education. In I. A. Ziazun (Ed.), *Continuing professional education: Problems, search, prospects*. Kyiv, Ukraine: Vipol.

Відомості про автора:**Максимчук Андрій Олегович**

ondf25.maksymchuk@kpnpu.edu.ua

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський

Хмельницька обл., 32300, Україна

Information about the author:**Maksymchuk Andrii Olehovytch**

ondf25.maksymchuk@kpnpu.edu.ua

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

61, Ohienko Str., Kamianets-Podilsky,

Khmelnitskyi region, 32300, Ukraine

*Матеріал надійшов до редакції 09. 02. 2026 р.**Прийнято до друку 19. 03. 2026 р.**Received at the editorial office 09. 02. 2026.**Accepted for publishing 19. 03. 2026.*